

Драган Симеуновић

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ОСОБЕНОСТ ПОЛИТИЧКЕ МИСЛИ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА*

Сажетак

Знаменити географ и етнолог Јован Цвијић се веома рано срео са патриотским и социјалистичким идејама. Патриотске идеје су му усађене у породици, а социјалистичке у средњој школи од стране наставника. У периоду од анексије Босне и Херцеговине 1908. и током балканских ратова, као и до средине Првог светског рата Цвијићева политичка мисао је националистички обојена, а од средине Првог светског рата Јован Цвијић је да почео да се приклања идеји југословенства, убрзо поставши један од њених стегоноша. Иако је уложио огромну енергију и своје велико име у стварање државне заједнице Срба, Хрвата и Словенаца, Јован Цвијић је био уједно и један од првих међу главним промоторима југословенства који се разочарао у исто. Одбијао је све понуђене политичке функције, урачунав и место председника владе. И поред свог блиског односа са краљем и осталим члановима династије Карађорђевић остаће веран до краја живота једино идејама социјализма, призивајући чак јавно и револуцију.

Кључне речи: патриотизам, социјализам, национализам, југословенство, Стара Србија

Велики научници – природњаци су ретко аполитични. Алберт Ајнштајн је записао да је пола дана трошио на науку а пола на

---

* Поводом 150-годишњице рођења Јована Цвијића. Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта Универзитета у Београду – Факултета политичких наука, *Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту*, (евиденциони број: 179076), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

политику, а Никола Тесла је и поред све посвећености науци имао тренутке изразито политичког ангажовања.¹⁾

О политичкој мисли Јована Цвијића (1865-1927) махом је писано или тек узгред или прилично тенденциозно. Међу радовима те врсте свакако постоје и радови израженијег квалитета и високе научне објективности, но они се могу избројати на прсте, уз то су мањег обима, а скоро да уопште и нема радова у којима се даје научно објашњење Цвијићевог категоријалног одређења политичких феномена. У сваком случају, и поред бројних написа о Цвијићу и његовом делу изостала је једна целовита и обимна анализа Цвијићеве политичке мисли. То, уосталом, није ни лак задатак. Цвијићеве мисли од значаја за науку о политици су искричаво расуте по његовом обимном стручном делу, а главне идеје које је имао дају се препознати тек из познавања његовог целокупног опуса и животног тока. Целу ствар око идентификације и научног објашњења Цвијићеве политичке мисли су додатно још замрсили и извесни оцењивачи Цвијићевог дела који су баратали његовим мислима према својим идеолошким назорима, водећи стога веома строго рачуна о избору његових мисли, а не водећи рачуна о времену и другим околностима, односно када је и зашто Јован Цвијић нешто написао или рекао. Зато најпотпунији утисак и најобјективнију оцену о његовој мисли омогућава тек комбиновање историјско-упоредног истраживачког метода и анализе садржаја његовог укупног дела, као и немале документационе грађе, везане не само за његову политичку, већ и за сваку другу његову делатност.

Будући да је Цвијић све ствари, појаве и процесе које је проучавао посматрао хераклитовски, као нешто што се стално дообликује и мења, ни ми нећемо погрешити уколико Цвијићеву политичку мисао посматрамо у њеној развојности, уколико сагледамо њене прве и касније основе и узроке и уколико је стално гледамо не само као израз његовог Ја, већ и у склопу укупних друштвено-политичких, па и животно-личних околности. Но, свако преоштро разликовање фаза Цвијићевог развоја било би погрешно једнако као што је погрешно и насилно протезање једне фазе развоја његове политичке мисли на свеукупан његов политички живот који је, иако живот научника, понајмање био *vita sedentaria*.

У време његовог дечаштва и средњешколског доба прва два утицаја су она која боје Цвијићеве политичке погледе колоритом патриотизма и социјалистичких идеја, а остварена су у оквирима његове породице и средње школе.

1) Види: Драган Симеуновић, „Родољубље Николе Тесле“, *Српска политичка мисао*, бр. 3-4/2006, стр. 161-174.

У време Цвијићевог детињства у Лозници су биле „у жеку династичке и политичке борбе“.²⁾ Цвијићеву рано усађену одбојност према партијском ангажману нису проузроковале само те борбе које су карактерисале ружне сцене, па и „туче и убиства“, већ и лоше породично искуство из тих борби. Цвијић је до краја живота памтио насиље власти над његовим оцем који се „мешао у те борбе“,³⁾ његова робијања због ситница и велики напор мајке да оца одврати од политике.

Главни извориште утицаја на прве политичке погледе Јована Цвијића била је Шабачка гимназија, тачније изванредан наставник. Млад, али „утицајан предавач“ Ранко Петровић му је прво дао да чита *Побратимство*, а потом „лепо повезане све социјалистичке листове и часописе који су излазили у Крагујевцу, Београду и Новом Саду“.⁴⁾ Тиме је, велики Цвијић, „започела моја социјалистичка периода“.⁵⁾ На формирање његових тадашњих социјалистичких назора „од највећег утицаја су биле расправе у *Раду* и *Стражи*, нарочито чланци Светозара Марковића, Пере Тодоровића и преводи из Чернишевског“.⁶⁾

Индоктринација социјалистичким идејама била је код њега толико јака да је Цвијићу по сопственом признању у позним годинама тада „све друго, осим мисли о срећи човечанства, постало споредним“.⁷⁾

Јован Цвијић је и по преласку у Београд 1881. године у Прву београдску гимназију остао при истим идејама – патриотизма и социјализма. Народ се воли попут мајке и оца, без објашњења, те они, који су попут њега били ђаци-патриоти волели су своју земљу немо, попут биљке која је из ње израсла, односно, како каже Цвијић, „нисмо осећали да патриотизам треба исказивати“⁸⁾ речима, већ спремношћу и исказивањем на делу.

Након матуре започиње *друга фаза* развоја политичке мисли Јована Цвијића.

2) Јован Цвијић, *Из успомена и живота*, Сабрана дела, књ. 9, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987, стр. 27.

3) Исто, стр. 25.

4) Исто, стр. 29.

5) Исто.

6) Исто.

7) Исто.

8) Исто.

По завршеној вишој гимназији Цвијић се је уписао на математичко-природњачки студиј Велике школе у Београду и дипломирао 1888. године са одличним успехом. Озбиљност студија и низ обавеза које су ишле уз одличан успех, као што су нпр. биле научне екскурзије, подразумевале су мањак времена за било какво озбиљније политичко ангажовање. На његово политичко неангажовање свакако је у овом периоду могло утицати и то што је углавном сарађивао са професорима који нису били изразито политички активни. Ипак, Цвијић је као студент у мери у којој му је студиј то дозвољавао, био активан у студентском друштву *Побратимство*.

По дипломирању на Великој школи Цвијић је радио свега годину дана као професор географије у Другој београдској гимназији, да би након добијене докторандске стипендије отишао у Беч где је 1892. одбранио докторску тезу под насловом *Das Kerstphänomen*. По промоцији доктората Цвијић се враћа у Београд где одмах бива постављен за професора Велике школе. У том периоду је био потпуно удубљен у своју науку и изгледало је да ће се само њоме и бавити целог живота. Но, догађаји су га вукли ка свету политике и мимо његове воље.

Било је то бурно време. Сурове политичке борбе и насилна смена династија у Србији 1903. године, потом Царински рат, па Анексија Босне и Херцеговине 1908. мало коме су дозвољавали потпуну политичку пасивност. Отуда зачуђују оцене о апсолутној Цвијићевој аполитичности које се односе само на тај период. Те оцене су нетачне, јер не разликују апартијност од аполитичности, засноване су махом на немању података о Цвијићевој политичкој оријентацији и нарочито о његовој мисли, и не увиђају везу између његовог научног рада и политичког промишљања о националним приликама.

И поред великог рада, Цвијић је живо пратио бурна политичка збивања и о њима имао свој суд. Згрожен погромашком политиком династије Обреновић, која га је не само тангирала, већ и, да искористимо Цвијићев омиљен израз, „политички узрујавала“, у тој мери да није могао да се концентрише на, њему животни важан, научни рад, западао је и у очајање, да би на крају из политичког револта одлучио да емигрира. Своју одлуку објашњава следећим речима: „у Београду су такве прилике да је апсолутно немогуће бавити се науком“⁹⁾ Да ли се може рећи да је аполитичан неко ко има сјајно место на универзитету, веома добра примања, велику славу

9) Архив Бугарске академије наука, фонд К. Јиричека: писмо Јована Цвијића од 27. октобра 1902. Цит. према: Љубинка Трговчевић, „Политички погледи Јована Цвијића“, *Флогистон*, бр. 2, 1995, стр. 73.

у младости, висок углед у свом друштву, а ко само због политике режима која ствара неподношљиву друштвену климу хоће да напусти земљу коју толико воли?

Иако Цвијић није ни у том периоду приступио политичким странкама, али није био аполитичан. Његова све већа блискост са Јованом Скерлићем и неким другим политичарима, пре свега оним из научних кругова, указивала је на његов политички заокрет од ватреног присталице идеја Чернишевског и Светозара Марковића (којима су понајвише остали верни ортодоксни марксистички окупљени око ССДП), ка грађанској социјалистичкој оријентацији, која такође, као ни ССДП са којом је ратовала, нимало није патила од мањка патриотизма.

Преврат извршен 1903. године је у њему пробудио наду и енергију за делање зарад општег добра народа и државе. У том смислу је од значаја његово јавно прецизирање да однос према странкама није уједно и генерални однос према политици као моћној полузи друштвених промена.

Иако га је нервирала претерана политизација српског друштва, а понајвише бесплодне партијске борбе, Цвијић је као уман и високообразован човек сасвим био свестан да се без политике не може. Презирао је политику схваћену као кафанско-партијску вештину, у крајњем схваћену као *techne*, а жудео је да у Србији завлада *phronesis*, односно политичка мудрост и разборитост. У том правцу је полагао наде у младе нараштаје и својим студентима је и јавно препоручивао управо такво бављење политиком. Тражећи од њих да не буду жртве овејаних партијских манипуланата, Цвијић им 1907. године јасно ставља до знања и мане и предности бављења политиком на оба поменута начина, да би закључио: „будите уверени да одбацивањем партизанства (партијских подела, примедба ДС) и партијских организација нећете занемарити политику и политичко васпитање. Напротив, тек ћете онда моћи мирно и разумно мислити о *правој политици* (подвукао ДС), о правим питањима Србије и српског народа“.¹⁰⁾

Јован Цвијић је сматрао и тада и касније да интереси државе и народа морају бити изнад интереса партија и политичара, а тада је било управо обрнуто стање. Лични и партијски интерес је био надређен општем, националном, и ту лежи и вредност и основаност Цвијићеве критике политичара и партија. Као научник који је проучавао народ, добро је знао шта је истински народни интерес

10) Јован Цвијић, „О научном раду и о нашем Универзитету“, *Говори и чланци*, Напредак, Београд, 1921-1923, књ. 1, стр. 43.

и презирао је лажи политичара који су свој интерес проглашавали за народни. Није крио ни то да га је нарочито погађала општа социјална беда која је условљавала сваковрсно, а не само економско сиромаштво, српског народа.

Оно што представља најзначајније Цвијићево политичко дело у овом периоду јесте његов, *наизглед неполитички, али истински национални научни рад, дела о народу и простору* на основу врло објективних и методичних научних истраживања којим је ударио темеље не само српској геополитици, већ и ономе што савремена политичка наука са дубоким уважавањем назива „*политичком геофилозофијом*“.¹¹⁾ Цвијић ће много касније признати да таква његова научна и по много чему аутохтона оријентација није била нимало случајна ни независна од политичких потреба његовог народа. Било је то управо време у којем се у Србији и њеном геополитичком окружењу не само непрекидно и бурно политички расправљало о народу и простору, већ се због припадника свог народа и простора и ратовало, и чак се спремало на светски рат. Цвијићеви научни резултати, у оној мери у којој су били у свету уважавани као оригинални научни доприноси изучавању особина тла, народа и етнопроцеса на Балкану, били су у Србији доживљавани као аргументација у трагању за најбољим решењима проблема ослобођења и уједињења српског, али и других балканских, пре свега јужнословенских народа.

Све што је Цвијић написао у периоду до Балканских ратова било је политички изузетно употребљиво, те ма колико да он није на основу својих дела износио политичке предлоге нити сугерисао закључке, лако су их извлачили други. Слободно се може рећи да је ова Цвијићева стваралачка фаза од огромног значаја како на стручно-научном, тако и на *политичко-логистичком плану*. Цвијић је српској политици у руке дао моћно и громогласно оружје, подешено тако да се може употребити искључиво у ослободилачке сврхе.

Следећу фазу развоја Цвијићеве политичке мисли и дела условно можемо назвати *националном*. Она обухвата његово делање (што укључује и мишљење), почев од времена нешто пре анексије Босне и Херцеговине па све до 1916. године. У том периоду Цвијић се ангажовао на недвосмислено политички начин.

До тада Цвијић јесте стварао дело које је инспирисало и научно утемељило српску политику, али је сам, бар што се тиче политичке акције, био политички чедан.

11) Види нпр. Michael J. Shapiro, *Social Science, Geophilosophy and Inequality*, International Studies Review, Vol. 4, Issue 2, Summer 2002, p. 25.

Но, у временима српског националног врења као реакције на поступке Аустро-Угарске које је мењало укупни друштвено-политички живот, мења се и Цвијић. Његова политичка мисао постаје убојитија, његови јавни иступи су све чешћи и политички ангажованији. Својим великим делом истурен у први план, Цвијић стварно постаје „национални радник“, додуше, пре ратова још увек несвестан улоге коју ће му историја наметнути. Постепено укључивање Цвијића у политику до ратова било је израз његове воље колико и уплива друштвено-политичких околности на њега.

На Цвијићев *национално-политички ангажман* који је *потпуно био у складу са званично прокламованим српским националним интересом* битно је утицало и његово све дубље пријатељство са члановима династије Карађорђевић и низом значајних политичких личности, са којима се није увек слагао али са којима је пријатељевао (попут вођа народних радикала), а које су на њега несумњиво и политички утицале.

Идеја о *српској националној интеграцији у оквиру једне државе* била је код њега присутна већ 1906. када је прихватио да изврши свој први полузванични задатак у корист српске државе. Радило се о одласку у Лондон где је требало порадити на успостављању покиданих дипломатских односа, а још више на објашњењу македонског питања. Ко је ово друго могао боље од Цвијића? Релативан успех који је постигао, био је потпуно у његовом стилу: *чињеницама је посејао семе будућег поверења и опредељења за српску ствар код једне велике силе*. Тај успех га је препоручио за даље бројне званичне и незваничне дипломатске мисије које је вршио у корист народа и државе са извесним прекидима све до 1920. године, отприлике онолико дуго колико траје једна успешна дипломатска каријера.

Од тог првог политичког ангажмана у „служби његовог величанства“ па све до последњег, Цвијић је развио *специфичан, тешко поновљиви политички стил*. Презирао је лаж и манипулацију као не само неморална, већ и на дуже стазе и у свим важнијим стварима неефикасна средства, поготову уколико се њима служе мали и слаби. Борио се искључиво чињеницама а не фразама, нарочито не шовинистичким, напосто већ из разлога што „страни свет нема српска националистичка осећања и за њега су то голе фразе које ће он тумачити као оскудицу доказа и знак незрелости“.¹²⁾ Сваки вишак емоција сматрао је штетним, па је тежио да буде „хладан као мрамор“, сматрао је добру припрему пре састанка више него поло-

12) Јован Цвијић, „О националном раду“, *Правни живот*, бр. 3-4, 1991, стр. 367.

вином успеха, трагао је за сваком могућом подударношћу интереса схватајући да су интереси кључни фактор хомогенизације у политици, но радио је и на њиховој класификацији јер по њему само „већи интереси“ су ти који опредељују државе да стану на нечију страну у рату, а мали интереси омогућују тек стицање наклоности, инсистирао је на реалности приступа уместо на уображењу да су наши проблеми најважнији свима на свету само зато што су најважнији нама, јер „свет је пун брига“, увиђао је значај пропаганде и улоге медија у истицању наших проблема у први план, а што није нимало лако постићи будући да „велики народи имају да мисле о целој земљиној површини“. Био је свестан и деструктивне улоге медија, нарочито на домаћој сцени када у кризним ситуацијама медији постају пуки инструменти појединих политичара и псовкама и љутњом према иностранству постигну само то да се „сав Београд усколеба и заљуља“ да би се после испоставило како су нам „те речи биле само од штете, а противнику нису шкодиле“. Уместо псовки треба производити пријатеље, али њих треба наоружавати само истинитим подацима који им могу послужити као ваљани докази да је српска страна у праву. Уместо неистина и емоција предлагао је *жестину критике* која је заснована на *снази аргумената*. Био је доследан том свом стилу, и скоро да нема политичке ситуације када се у њој није тако понашао.

Иако бечки ђак, упутио је много пута јетке критике Аустро-Угарској због политике коју је водила према Србима и Србији, а нарочито поводом анексије Босне и Херцеговине. Сматрао је да је БиХ „кључ српског проблема“. У посебном тексту написаном поводом анексије био је изричит да се „*српски проблем мора решити силом*“ (подвукао Д.С.). Обе српске државице морају се поглавито војно и просветно најживље спремати, одржавати националну енергију у завојеваним деловима српског народа, и прву, иоле повољну прилику употребити да расправљају српско питање с Аустро-Угарском¹³⁾ Сматрао је да је одредбама Берлинског уговора српска нација плански разбијена у више држава, и да је тим уговором она доведена у врло неповољан геополитички и економски положај уз Швајцарску једине европске државе без мора, уз то укљештене између два непријатељска царства, а ту тешкоћу је само већма увећавао њен географски положај земље која лежи „на главној комуникацији која из средње Европе води Солуну“, ¹⁴⁾

13) Јован Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, Сабрана дела, књ. 3, САНУ, 1987, Београд, стр. 228.

14) Јован Цвијић, *Балкански рат и Србија*, Сабрана дела, књ. 9, САНУ, 1987, Београд, стр. 253.

положај који јој, како је Цвијић с правом утврдио, стално намеће нежељене ратове, како у прошлости, тако и у будућности. Цвијић је отворено заступао тезу да је Аустро-Угарска окупирала Босну и Херцеговину без икаквог историјског или „народносног“ права, будући да је Босна и Херцеговина „земља чисто српског становништва“,¹⁵⁾ и да у историји никад није припадала Аустрији, већ била самостална српска држава скоро осам векова. Исто тако, тврдио је у својим радовима писаним и за инострану, а не само за домаћу читалачку публику,¹⁶⁾ да Србија није била та која је желела рат 1912. године, већ да се спрема за њега само зато што је увиђала да ће јој бити ускоро наметнут. Цвијић је сматрао да ни Бугарска ни Грчка, као ни Црна Гора нису желеле тај рат. По њему је Турска била та која је припремала рат „скоро сталним ратним стањем на граници, очајним положајем наших сународника у Турској“¹⁷⁾ и сталним сметњама експорту српских роба преко турске територије, и што је најважније, њена војска је упала у Србију и суседне земље без објаве рата. Цвијић се није либио да директно оптужи и *велике силе као сукривце* за избијање Првог балканског рата будући да се целих 30 година нису постарале да изврше своје обавезе из Берлинског уговора по којима је требало да Турску натерају на реформе којима би се бар донекле заштитила људска права мањина у Турској.¹⁸⁾ Приказао је све покушаје довијања српске и других влада да се умилостиве Турска или велике силе, почев од додворавања Србије Турској (по савету великих сила), па све до стварања Савеза балканских држава који је понудио Турској решење проблема мањина стварањем аутономних области уз гаранције за хришћанско становништво у тим областима. Доследно свом учењу о културним, као у крајњем цивилизацијским појасевима на Балкану, Цвијић схвата Балкан као широку геополитичку границу између Истока и Запада, а тиме и границу између цивилизација у којима доминирају врло супротстављене религије – ислам и хришћанство. Отуда Цвијић сматра јаловим наде Запада у преношење западних демократских институција у политички систем Турске: „Турска је верска држава, држава Корана, и у оним областима где живе измешани Муслимани и Хришћани, као и у Европској Турској, не може бити једнакости и човечанских права за Хришћане. Устав ту не по-

15) Исто.

16) Нпр. чланак *Балкански рат и Србија* Цвијић је написао за енглески часопис „Review of Reviews“, св. новембар/1912.

17) Исти чланак.

18) Исто.

маже“¹⁹⁾ вели Цвијић у свом настојању да објасни да није у питању српско-турски етнички сукоб, *већ сукоб цивилизација*.

Такав какав је био, у првом реду објективни научник, па тек онда у липсетовском смислу „политички човек“, Цвијић није тајио ни то да и Србија итекако има своје ратне интересе, и залагао се да их као потпуно оправдане и оствари уколико добије рат. При том Цвијић нимало није крио сумњу да би се могло десити да и након ратних успеха Србије „једна велика сила“ поништи српске ратне резултате, што се делимично и остварило.

Ратни циљ Србије по Цвијићу је пре свега враћање простора Старе Србије у државно крило Србије, простора у који „спада *Новопазарски Санџак* (или земљиште од јужне босанске границе до Митровице), *Косово Поље* са Приштином, *Метохија* са варошима Пећ и Призрен; напослетку *неке области јужно од Шар-планине*. Јужна граница Старе Србије, или управо граница која дели сфере српских и бугарских интереса, одређена је споразумом између Србије и Бугарске. *Стара Србија излази узаним појасом на Јадранско море око Скадра, Љеша и Драча*“.²⁰⁾

Разлози за припајање Старе Србије матичној држави нису по њему тек историјске природе, мада и о њима Цвијић опширно говори као о једном од важних аргумената. Много важнији разлог је перманентно и језиво *насиље* које спроводе *Арбанаси над Србима* и уопште хришћанским живљем уз благослов турске власти. Цвијић залаже сав свој научни ауторитет и труд од дванаест година истраживања те области да би уверио свет да је стање у Старој Србији по степену анархије и количини и разноврсности насиља „*јединствено у свету*“.²¹⁾ Његов извештај о том стању упућен иностраној јавности је истовремено и драматичан апел: „Власти нема или је немоћна. Живе измешано две врсте становништва разне вере, и међу њима нису регулисани никакви људски односи и нема никаквих норми. Једно су Мухамеданци, нарочито Арбанаси, сви наоружани, а друго Срби, којима је забрањено оружје носити.“²²⁾ Цвијић је до у танчине изложио систем насиља помоћу кога Арбанаси исламизирају, иселјавају или истребљују Србе и друге хришћане. Доказ верске и конфликтно-цивилизацијске димензије те српске трагедије је управо факт да *насиље над Србима престаје*

---

19) Исто.

20) Јован Цвијић, *Балкански рат и Србија*, Сабрана дела, књ. 9, САНУ, 1987, Београд, стр. 255.

21) Исто.

22) Исто.

чим се исламизирају и арбанизирају. Тек тако задовољавају и организатора и извршиоца насиља. По Цвијићу, већина арбанашког становништва на Косову и Метохији је српског порекла („у целом Косову нема Арнаутина који не зна и српски језик, и ти су већином српског порекла“²³⁾) и за то наводи бројне научне доказе.²⁴⁾ Резултат је поништење не само националне свести већ и дела хришћанске европске цивилизације, јер се ради и о њеном узмаку пред насиљем репрезентаната друге цивилизације. Цвијић са правом још тада, као и Семјуел Хантингтон данас у свом делу „Сукоб цивилизација“ као најважнију одлику једне цивилизације не одређује етничку већ верску припадност. За њега је то сукоб ислама и хришћанства. Дотадашњи резултат тог сукоба нису само ужасне патње хришћана под Мухамеданцима, већ и сталне миграције, као политички условљена метастазичка кретања становништва на Балкану. Насиље, па тек онда беда, опет углавном проузрокована насиљем власти проузроковале су по Цвијићу и таласе великих миграција и микро-миграције породично-задружног карактера. Бежало се ка свету хришћанства, без икакве намере да се, како неки тврде, угрози Европа економски и разбије етнички. Напротив, Јужни Словени, у првом реду Срби, су и након миграција увек остајали оно што су били – први цивилизацијско-војни бедем пред турском најездом.

Занимљиво је да Цвијић у поменутом чланку индиректно признаје своју политичку улогу у зближавању бугарског и српског краља приликом њихове природњачке екскурзије на Копаонику 1909. године,²⁵⁾ коју наши истраживачи махом оцењују као неполитичку, а и, уколико пак назиру њену политичку димензију, за то не налазе доказе, које им је, ето сам Цвијић пружио у свом јавном напису, додуше за енглески часопис. Тим својим поступком Цвијић је снажно подупро напоре српског министра спољних послова Милована Миловановића да Бугарска и Србија тајно склопе савез,²⁶⁾ што је резултирало великим ратним успехом по обе земље.

У анализи могућег ратног расплета Цвијић се исказује као врстан политички аналитичар и прогностер када стрепи од упуштања великих сила које искључиво следе само своје интересе, а посебно од Аустро-Угарске. У свом предавању „О националном раду“ одржаном 1907. Цвијић је изнео тврдњу да Србија има „вео-

23) Исто, стр. 257.

24) Исто.

25) Исто, стр. 259.

26) Види: Драган Симеуновић, „Милован Миловановић – човек који је створио Балкански савез“, *Српска политичка мисао*, бр. 4, 2013, стр. 221-254.

ма тежак, али важан геополитички положај на путу немачког продирања на Исток, да треба тражити ослонац код западних сила, да се у националном раду ангажује наша интелигенција, да се у унутрашњој политици избегну штетна странчарења“. Већ тада Цвијић погађа да ће „Аустро-Угарска имати против себе не само Србију и Црну Гору... већ вероватно и Русију, и још коју од Великих Сила“.²⁷⁾

У Цвијићевим политичким анализама и расправама до изражаја не долази само стручно знање, већ и политичка мудрост. Мир на Балкану представља првенствено као интерес Европе, а разлог за ту тврдњу налази у исправној, и данас политички валидној тези да стабилно подручје представља најбоље тржиште за развијене земље. Знајући шта Европу највише интересује на Балкану процењује да ће куповна моћ „ослобођеног балканског сељака 7,5 пута бити већа“ него што је поробљеног, па ће за „толико бити већи бити импорт индустријских производа у ове области“.²⁸⁾ Тиме велемајсторски ствара код странаца снажан мотив да дају подршку за припајање Старе Србије српској нововековној државној творевини. Но, ваља нагласити да Цвијић није тежио манипулацији, већ да је истински био за урастање Србије у Европу. Његова проевропска опредељеност види се из његове визије будуће српске државе. Њено стварање биће добитак за Европу јер, „један нови део Европе отвориће се и постаће приступачан раду, општој утакмици и богатству. За европску културу биће задобијена нова област“.²⁹⁾ По њему, Европа ће пропустити ту шансу ако дозволи да се створи дисбаланс правде на Балкану, а нарочито на штету српског народа, јер „ухапшен народ“ као што је српски неминовно тежи промени свога положаја, па и по цену сукоба са великим силама.

Сличне ставове у корист остваривања српског националног интереса Цвијић је заузимао и у току прве две године Првог светског рата. Научно је оспорио освајачку политику Аустро-Угарске показујући да је она анахрона, не зато што је империјална, већ зато што за продор на нова тржишта више нису била неопходна претходна војна освајања. Друге развијене земље су већ освајале и покоравале друге инвестицијама и уопште капиталом, а не оружјем. У првим годинама Првог светског рата Цвијићеве идеје „постају и саставни делови српске политике и њен званични ратни програм“. Биле су то још увек године у којима се понашао понајвише национално. Његове идеје су тада још увек подлога ратним циљевима

---

27) Исто, стр. 261.

28) Исто.

29) Исто.

Србије у погледу судбине јужних крајева, пре свега Македоније. То ће изазвати у промењеним ратним околностима и разилажења ССДП са Цвијићевим ставовима.

Јован Цвијић се ни тада ни касније није обазирао на Туцовићеве опаске, о којима није вероватно много ни знао. Њему је у свету практичне политике највише сметала Пашићева некарактерност у односу са интелектуалцима, па и са њим самим. То је био и основни разлог зашто је Цвијић прекинуо сарадњу са српском владом и повукао се у Швајцарску након мисије у Солуну 1915. године. Но ни тамо није прекидао свој родољубиви ангажман, ангажујући се на хуманитарним пословима, који су ипак били испод нивоа онога што је могао од себе дати народу и држави.

То је уједно и време када клице југословенске идеје у условима промене ратне среће добијају и код њега на важности, бар онолико колико у српским званичним политичким круговима.

Замах југословенске идеје обузео је Цвијића нарочито у току последње две ратне и у првим поратним годинама. Тиме започиње *југословенска фаза* његовог политичког ангажмана и поново се стварају услови да Цвијић прихвати улогу политичког посредника, пропагандисте државних идеја и владиног и међународног експерта од највећег значаја.

Југословенске идеје су наине код Цвијића биле присутне већ веома рано, али нити су биле честе нити су биле доминантне. Већ у раду о анексији Босне и Херцеговине сматра да се у времену које долази „на слободним основама може створити југословенска културна и државна заједница“.³⁰⁾ Аргумент за ту тврдњу је налазио у чињеници да постоје широко распрострањене тежње Јужних Словена на „читавом југословенском комплексу од Трста до Солуна“.³¹⁾ Код њега тада још увек доминира српска државотворна идеја, а југословенство је тек паралелни, комплементарни пројекат пројекту остварења српског свенародног и државног јединства. Цвијић ће још дуго стварање заједничке југословенске државе видети као могућност да се сви Срби нађу у заједничкој држави, а тек у последњим ратним годинама и као могућност да се праведно реши питање суживота свих Јужних Словена. У току Првог светског рата написао је студију *Јединство Југословена*, израдио уз помоћ сарадника и карте будуће југословенске територије, али сасвим у складу са ратним циљевима своје државе понајвише је то учинио у пропагандне сврхе. Та студија одише сериозном научном аргумен-

30) Јован Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, стр. 228.

31) Исто.

тацијом како о геополитичкој целовитости југословенског простора, тако и о нужности његовог обједињавања у једну државу која би напослетку омогућила свим Јужним Словенима слободан и дуго ишчекиван политички, културни и економски суживот. Цвијићев план није укључивао Бугаре зато што је он био дубоко разочаран њиховим држањем у балканским ратовима. У том правцу Цвијић износи рационалну констатацију да су Бугари пропустили своју историјску шансу за зближење са Србима, али уз ограду да је могу поново задобити након дугог периода протока времена и у случају евентуалне демократизације бугарског друштва. Свако њихово спајање са Јужним Словенима сматрао је 1918. не само као „утопију“ већ и као опасност по нову државу у којој би Бугари били оно што су по завршетку Првог светског рата по њему неумитно били – „један мали народ... испуњен мржњом и завишћу“.³²⁾

Крај рата, посебно 1919. и 1920. година су време када Цвијић на делу доказује своје југословенско опредељење. Ангажован као наш најеминентнији експерт за питања граница, са истим се жаром борио и за границе хрватског и словеначког као и српског народа, као границе њихове будуће заједничке државе. Конференција мира у Паризу која је врх његовог експертско-политичког ангажовања је потврдила не само вредност његовог научног ауторитета пред којим су се повиновали страни државници, већ и његово искрено југословенство. Исти успех није поновио у свом напору да у својству председника југословенске комисије новој држави присаједини Корушку 1920. године, јер је исувише веровао да ће се словеначки народ определити на плебисциту за живот у Краљевини СХС, а не у Аустрији. Резултат тог плебисцита је прво разочарење Јована Цвијића у југословенство.

Ипак, нетачне су тврдње да се Цвијић већ тада потпуно окренуо од југословенства. И након што су почела прва међунационална трења, у првом реду између Срба и Хрвата, Цвијић је гајио уверења да су у питању тек пролазне тешкоће на путу ка стапању у један народ. Тачно је прогнозирао да ће те препирке трајати „још сто година“, али није знао да ће се оне окончати тако страшним ратовима и геноцидом. Грешно је кад није придавао пажње верским разликама међу народима који су ушли у нову државу као битно лимитирајућем фактору стварања „југословенске нације“, и што је исувише држао до заједничког језика као амалгама и гаранта трајног заједништва. Но, такво његово мишљење, укључивши и заблуде, било је природан део његовог *нормативно-онтолошког приступа политици* у коме је доминирао принцип „треба“, пове-

32) Јован Цвијић, „Беда у Србији и наша вера“, *Говори и чланци*, књ. 2, с. 154.

зан са антрополошким оптимизмом и уверењем у могућност споја етике и политике.

Једино у кога није веровао до краја живота били су професионални политичари.

Веома популаран у свеукупној југословенској јавности након рата, често је био спомињан као могући министар, па и председник владе, па се у тексту који је објавила *Политика* у децембру 1923. године не само јавно оградио од те могућности, већ је и веома тачно запазио да је време његове политичке употребљивости прошло. У оној истој мери у којој је био на крају рата незаменљив услед своје научне стручности у часу повлачења државних граница, он није био након рата много употребљив у конструисању унутрашњег политичког уређења земље. За све постоји време, записао је мудри Соломон. Јован Цвијић је дао најбоље од себе онда када је у политици време било одређено као његово.

У грађи постоје трагови да је и сам монарх Александар Карађорђевић, који је Цвијићу иначе био веома склон, када му је др Иван Рибар 1920. године предложио Цвијића за председника, одбацио такву могућност.³³⁾ Напросто, краљ је био свестан да је Цвијићево време практичне употребљивости у политици дефинитивно прошло, а то је критеријум којим се најчешће руководе сви политичари у релацијама са научницима и уопште интелектуалцима.

Ни Цвијић није мешао лично пријатељство са политичким убеђењима. Његова несумњиво велика приватна блискост са Александром, Ђорђем и Павлом Карађорђевићем (који су чак посећивали његова јавна предавања), није га спречавала да јавно исказује своју опредељеност за социјалистичке идеје. Нетачно је да је Цвијић рекао за себе да је социјалиста тек пред крај свога живота. Он је то чинио јавно и раније у разним приликама, на пример управо те 1920. када је у загребачким „Новостима“ од 11. априла образложио зашто се не жели прихватати места председника владе између осталог и тиме, што је, како сам каже, „дубоко загазио у социјализам у коме види једини спас и излаз из ситуације после трагичних догађаја наших“. Осим тога, осетио је да процеси растакања фрагилног југословенског јединства добијају на замаху услед постојања два фактора за које није налазио решење, сем да их „што више ублажимо“.³⁴⁾ То су по њему две претераности: „код Срба национализам, а код Хрвата државноправни менталитет“.³⁵⁾ У поруци

33) Види: Никола Милутиновић, „Напредна политичка концепција Јована Цвијића“, *Нови летопис Српског културног друштва*, Просвјета, Загреб, бр. 4-5, 1972.

34) „Поздрав проф. Ј. Цвијића“, Народ, Сарајево, 18. септембар 1922.

35) Исто.

Конгресу јавних радника одржаном у Загребу 1922. Цвијић сматра да је „најважније: да се Хрвати ставе у положај Срба и да разумеју наше доскорашње патње, губитке и пожртвовања, а Срби да се ставе у положај Хрвата и да разумеју њихова осећања, суревњивости и осетљивости“³⁶⁾ чиме наизглед нуди баланс, али заправо ставља Србе и Хрвате у две различите позиције – Србе у историјско-жртвену, а Хрвате у лоше-карактерну.

Јован Цвијић је наставио да учествује у јавном животу нове државе, онолико колико му је нарушено здравље допуштало, држећи јавна предавања широм земље и пишући чланке који су садржавали политичке поруке попут оних о потреби децентрализације државе, мењања имена државе у име Југославија и сл. Веома је водио рачуна о тешком положају радничке класе и сиромашних сељака чији се број по њему драстично увећао у новој држави. Социјалистичке идеје се код њега препознају не само у честој бризи за раднике, него и у много чему другом везаном за идеју социјалне правде, али и у вери у неминовност револуције коју је исказао у јануару 1923. тврђом да ће политичко зло „морати да изазове револуцију у земљи и да ће многи страдати“³⁷⁾ У чланку објављеном у „Политици“ децембра 1923. Цвијић о својој животној политичкој оријентацији децидно каже: „Ја сам по својим уверењима о економским и друштвеним питањима и раније припадао левици оних који имају демократске погледе (подвукао ДС), а сада после ових страшних догађаја отишао сам још даље према социјализму“. У том смислу одмах и објашњава коме је намењена убудуће његова политичка подршка: „У политичком погледу ја желим само помагати рад оних нових генерација које неће сипати ново вино у старе мехове“.

Ипак, уколико бисмо се морали опредељивати шта је пре свега на политичком плану био Јован Цвијић дилеме не би било. Сав његов рад и скоро цео политички ангажман био је *пре свега патриотски*, било српски, било југословенски. Социјализам је тек био његов интелектуални избор међу идеологијама коме није пружио много прилика да заживи у његовом практичном политичком ангажману, без сумње из много разнородних разлога.

Његова распетост између науке и политике над којом је често и сам ламентирао била је привидна. Уистину, био је *духом увек веран науци, а ипак делом податан политици*. Прво из животног опредељења, а друго из патриотског осећања.

---

36) Исто.

37) *Дневник Емила Цветића*, Београд, Архив САНУ, рукопис.

У својим списима прецизно је дефинисао мноштво политичких појава: типове политичког заједништва, посебно државу, појмове етноса, народа и нације, политичког интереса и много још чега другог, а, што је и данас важно за нашу средину, указао је на реално велике могућности достојанственог и по народ корисног непартијског ангажовања интелектуалаца у политици. Још је битније то што је потврдио ту могућност праксом личног примера.

ЛИТЕРАТУРА

- Архив Бугарске академије наука, фонд К. Јиричека: Писмо Јована Цвијића од 27. октобра 1902. У: Љубинка Трговчевић, „Политички погледи Јована Цвијића“, *Флогистон*, бр. 2, 1995.
- Дневник Емила Цветића*, Београд, Архив САНУ, рукопис.
- Милутиновић Никола, „Напредна политичка концепција Јована Цвијића“, *Нови летопис Српског културног друштва*, Просвјета, Загреб, 1972., 4-5.
- „Поздрав проф. Ј. Цвијића“, Народ, Сарајево, 18. септембар 1922.
- Shapiro J. Michael, “Social Science, Geophilosophy and Inequality”, *International Studies Review*, Vol. 4, Issue 2, Summer 2002.
- Симеуновић Драган, „Родољубље Николе Тесле“, *Српска политичка мисао*, бр. 3-4, 2006, стр. 161-174.
- Симеуновић Драган, „Милован Миловановић – човек који је створио Балкански савез“, *Српска политичка мисао*, бр. 4, 2013, стр. 221-254.
- Цвијић Јован, *Балкански рат и Србија*, Сабрана дела, књ. 9, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987.
- Цвијић Јован, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, Сабрана дела, књ. 9, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987.
- Цвијић Јован, *Из успомена и живота*, Сабрана дела књ. 9, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987.
- Цвијић Јован, „О научном раду и о нашем Универзитету“, *Говори и чланци*, књ. 1, Напредак, Београд, 1921-1923.
- Цвијић Јован, „Беда у Србији и наша вера“, *Говори и чланци*, књ. 2, Напредак, Београд, 1921-1923.
- Цвијић Јован, „О националном раду“, *Правни живот*, бр. 3-4, 1991.

Dragan Simeunovic

THE CHARACTERISTICS OF POLITICAL THOUGHT OF JOVAN CVIJIĆ

Resume

This contribution aims to shed some light on, hitherto unexplored within scientific research as an specific topic, political thought of great Serbian geographer and ethnologist Jovan Cvijić (1865-1927), through analysis of his works and documents, but also his actions, which, in very specific social and political circumstances in Serbia during the first decade of 20th century indisputably had certain political dimension. Pronouncedly political activity of Jovan Cvijić consists of his international engagement as an expert in the process of establishing the borders of newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

Using historical comparative method and content analysis the author has determined that Cvijić's political thought can be labeled as developing. This development can be divided in several phases, starting with the time of early infatuation with the ideas of socialism and patriotism, followed by the phase of benign nationalism during the Balkan Wars and first half of the First World War, then phase of Yugoslavism in the second half of that war, which lasted until the end of his life, when he completely turned to socialist ideals of his youth – which can, for that reason, be described as a time of Cvijić's open advocating for ideas of socialism.

Jovan Cvijić was very early exposed with patriotic and socialist ideas. With the patriotic ideas he was instilled with by his family, and with the socialist ideas in secondary school, by his teachers. In the periods since the annexation of Bosnia and Herzegovina in 1908, throughout the Balkan Wars, and by the middle of First World War, Cvijić's political thought was mostly nationalist, and after that Cvijić starts to defer to ideas of Yugoslavism, becoming soon one of its most vocal advocates. Although he invested his great name and enormous energy into formation of state union of Serbs, Croats and Slovenes, Jovan Cvijić was also among the first promoters of Yugoslavism who became disappointed in it. He refused all political functions, including the position of prime minister. While remaining close to the king and other members of Karađorđević dynasty, until the end of his life he stayed loyal only to socialist ideas, even publicly calling for revolution.

The author concludes that Cvijić's political thought and actions can be, from theoretical point of view, considered as civically profiled

socialist political engagement, belonging by the modernity of its concept completely to Central European, and by the form of its expression equally to nationally and supra-nationally motivated Serbian political thought of his time. By its objectives and the direction of actions, his political thought and activity were a mixture of expressive patriotism and introverted sympathy for socialism.

Key words: Patriotism, Socialism, Nationalism, Yugoslavism, Old Serbia

---

* Овај рад је примљен 20. новембра 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 16. децембра 2015. године.